

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒՆԵՍԳԻՏԱԿԱՆ

Կը հրատարակուի ամիս ամսայ սկիզբը:
Բաժանորդագրեմ է կամիրիկ վճարելի՜ ծարիրեմ 8 ֆր.
— 4 յա.: — վեցամիսեայ՝ 5 ֆր. — 2 յա. 60 կոպ.:
Մէկ թիւ առանձին՝ կը վաճառուի 1 ֆր. — 50 կոպ.:
Խմբագրութեմ կենդրոնավայրն է՝ Վիեննա, Միւի-
թարեան Միաբանութեան Մայր վանքը:

Արեւելք՝ ի Կոստանդնուպոլիս եւ ի Ջիկոնդիս՝ հոյս
Միաբանութեան վաճառորդներն կ'ընդուն-
ուի առանց ծախքոյ ծախոց:
Արեւելքի ուրիշ քաղաքներուն համար՝ յիշող վա-
ճառորդներն կ'ընդունուին ծախքն հաշուելի:
Ժանուարեանը առանձին սակարկութեամբ:

ԲՈՎԱՆԴԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ
ՄԱՏՆԱԳՐԱԿԱՆ — Պր. Ամանտ Եփրէմ-Լեւոնե-
ֆէլտ եւ Երեմի Նայոյ:
ԼԵՋՈՒԱՐԱՆԱԿԱՆ — Վոլափիքեմ Նշխարաւար:
ԳՐԱԿԱՆ — Պատմութիւն Հայ լրագրութեան: —
Թադէի Երեմի պատմական մէկ գործը: (Նոր
ծնողգիթ):
ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ — Առածը Խոտըրըրոց:
ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՈՐԱՎԷՐ — Գաւսերեւ:
ՍԵՆՏԵՆՏԵՐ
ՆՈՐԱՎՈՐՈՐ — ՏՆՏԵՆՏԵՐ — ՄԱՆՐԱՎՈՐՈՐ
ՀԱՆԴԷՍ ՅՈՒՄԱՆԻՏԵՆ ՀԻՍՏՈՐԻԿՈՒԹԻՒՆ ՄԱՅՐ
ՎԵՆԱՅ ՄԻՈՒԹԱՐՈՒՆ ՄԻՈՒՆՆԻՈՒԹԻՒՆ ԻՎԻՆՆԱՆ
ՔԱՂՈՒՄԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՌՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՍԱՏՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԳՐ. ԱՄՆԱՅ ԲԱՐՈՑԱՐ — ԼԵՎՈՆԵՖԷՆՆ ԵՒ ԵՐԵՄԻ ՆԵՐՈՒՆ

(Երեւոյն-Բիւր)

Յ. Հայոց սերունդն:

Հոս իբրեւ ի պատշաճ տեղով փորձենք
Հայ ազգին սերնդեան վրայ լուսաւորութիւն
տալ, առանց մեր յետագայ պատմեանց վրայ
պոժմէն ընդարձակ խօսելու:

Թէեւ երանեանց ազգակից Հայոց նախնա-
կան ծագումն աղօտ առասպելաց մէջ կ'անե-
րեւութենայ, սակայն ճշմարիտ ազգաբանական
ծառը հիմեանք է մարդկային պատմութեան ա-
ռաքին գարուց վրայ: Արդարեւ չի համաձայնիր
Հայոց ամենահին առասպելական պատմութիւնը
Ս. Գրոց հետ. զի մինչեւ Հայ պատմութիւնն
ազգին նախահայրը՝ զՀայի, զոր մենք իբրեւ ախ-
տանալուն պէտք ենք երեւակայել, Յաբեթէ

յառաջ եկեալ կը գնէ. Ս. Գրոց ազգաբանական
ցանկերուն մէջ Հայի անունը չի յիշատակուի:
Ըստ Ս. Գրոց (Երեւոյն ԳԼ. Ժ. 2—4) Յաբեթի
թոռանց, որոնցմէ մին կը համարուի Հայի, ա-
նուանքն ի Գոմարայ եւ ի Յաւանայ էին՝ Նաբ-
նազ, Հոփայ, Թորգարմ, Եղիսա, Թարշիշ,
Գիթիմ եւ Դոգանիմ:

Որովհետեւ մեր պաշտօնը չէ ազգաց ամե-
նահին առասպելները ճշդել եւ ուղղել, կը
մնանք ուրեմ Հայկայ՝ Յաբեթի թոռն վրայ:
Յանուն իւր Հայք իրենց երկիրը Հայաստան
(Haiaşdan) անուանեցին. իսկ Հայկայ սերունդը
Հայաշան (Haigasan, անշուշտ՝ Haigassan):

Հայի ի սկզբան անդ Բաբելոն գաղթեց եւ
հոն Բէլ թաղաւորը սպաննեց: (Բէլ, ուրեմն
ոչ զմարդ, պէլ զաստուած մը): Ետեղ իւր սե-
րնդով՝ երեքհարիւր հսկայազուն արամք հայ-
րենիք գարձաւ եւ բնակութիւնը հաստատեց
յայտնի Նյարաւապի ծարուն գաւառի, որուն
պոժման Եփրատայ գաւառաց ի մասնաւորի
Մուշ քաղքին սահմանց մէջ ըլլալը, հետա-
դատութիւնը անուղղակի կը հաստատեն:

Քսենոփոն իբրեւ առաջին ակնաստեւս
Հայկայ հայրենեաց վրայ խօսած էր: Արմենակ
Հայկայ թոռն առաջին անգամ գաղթականու-
թեան ձեռնարկեց, եւ իւր բոլոր ազգատոհմ-
միւ առաջնորդման լեւանց վրայէն բարձրագա-
գաթ լեւներէ պարսպեալ գաղտնաւոր մը կ'ըն-
այ. իսկ հարաւորեցն ողջունեց զԱրմենակ
«սպիտակաբառ գազարմար» (զարդարեալ) ծեր
ոմն լեւանն ի մէջ երիտասարդացեալ լեւանց,
(Խոր. Ա. Դրո. ԺԲ): Խօսքն հարկաւ երախա-
նորդն եւ Նյարաւապ վրայ է: Արմենակ հիւսի-
սակողման լեւանց միջն ստորոտը գաղթականու-
թիւն մը հիմնեց, զոր յանուն որդւոյ իւրոյ Աւո-
րեմ անուանեց: Այս անուամբ կը յորջորդուի

գեւ Տիմայ մարտն հրաբուխ մը ի մէջ երեւանայ եւ Աղեքսանդրոպոլսի Արմենակոյ միւս որդիներն եւս քաղաքաց՝ գետոց եւ գաւառաց իրենց անունները տուին, որոնք ցայսօր պահուած են: Երկորորդ որդին Արմաւիր՝ իւր քաղաքը հիմնեց մեծ գետին եզրը, որ հիւսիսային եւ հարաւային լեռանց մէջ դաշտավայրերը կ'որոշանէ: Իսկ այն գետը Արմաւիրի նշտաօր որդւոյն անուամբն Երասխի (Erasches, Araxes) յորդորեցաւ: Նոյն իսկ Այրարատայ անուան համար (որ ի սկզբնաց Բաբայ կը կոչուէր), թէեւ ոչ պատմական սակայն գոնէ առասպելական կուռն մ'ունինք: Առայ (այս է Գեփեփին) հսկայածէ լեռան ստորոտն Ասորեստանեաց Շամիրամէն (Semiramis) սպանուեցաւ: Ասկէ ի վեր այն երկիրը կոչուեցաւ Արբուրաս (որ է Արայի արբու), ըստ այսմ՝ յորջորդումը գիպաց կը հայի եւ ոչ տեղւոյն: Յետ Ժամանակաց այս յորջորդումը, որ ի սկզբնաց պատերազմի դաշտավայրին սեփականեալ էր, երկու լեռանց հսկայից վրայ անցաւ:

Այս նկարագրութեան մէջ ինչ ինչ թերութիւնք կը նշմարուին, թերեւս իրաւամբ ներելի ըլլալ փոխանակ հայ է Ալեքսանդր անհատական անձանց՝ ամբողջ հարստութիւն դնել, ինչպէս որ յայլոյ (բայց ոչ առանց նրբազնին աշխատութեան), ասորեստանեան եւ երանեան թագաւորաց անուանց նկատմամբ ի գործ դրուեցաւ:

Մշտց գաւառն անմիջապէս մերձ է Վանայ ծովուն: Իսկ համանուն քաղաքն ըստ հայ առասպելաց Շամիրամէն իւր ամալաստան կառուցաւ, որովհետեւ ինքը տեղւոյն գեղեցկութեան յափշտակուած էր: Բայց Շամիրամ անունն արբուսն մըն է, որուն վրայ գեւ կատարեալ գաղափար չունինք, որ եւ կը ջանայ ամենուրեք ըլլալ եւ ամեն տեղ յարիլ, ուր սեպածեւ գրութիւնք կը գտնուին: Վանայ քարաբլուրոյն անձաներն ակնհաս ուղիղ չեն, բայց գերեզմանատեղիք՝ թափազարաց գերեզմանք, եւ գրութիւնք չեն Շամիրամայ, ինչպէս հին պատմութիւն մը կը կարծէ: Այլ հայ թագաւորաց հարստութեան մը, որոնց գործերն անոնց մէջ կը պատմուին: Թէպէտ ամբողջական կարգացուած չէ, սակայն եւ այնպէս ապացուցուած է որ բնագիտական հնչդեւերովական լեզուի մը՝ յայտնապէս ամենահին հայերէնի կը վերաբերին: Հին Հայաստանի այս թագաւորաց վրայ բան մը չենք գիտեր: Նոյն ատեն գեւ անկիւն էր Հայաստան Ասորեստանէն եւ Պարսկաստանէն:

Այս գլխոյն վրայ ընդարձակագոյն դիտողութիւններ ունինք ընելու գալ թուին մէջ:

Ք. Այլ աշխարհագրական տնտեսութիւն:

Մեր ազգաբանական պատմութիւնը հոս կը կտրենք եւ երկրագրական ստորագրութիւնը յառաջ կը տանինք:

Այրարատայ ստուար զանգուածին դէպ արեւմտեան կողմը կեցալ լեռները, որոնց վրայ վերն անցողայի խոնքանք, անընդհատ շղթայ մը չեն կազմեր: Հղթմաներէն ոմանք՝ շատ սեպ ու սրածայր կողերով եւ կիրճերով անջատեալ, Երասխայ եւ Եփրատայ (Մուրատի) մէջը կը հարթանան, իսկ աւելի անդին դէպ արեւմուտք՝ Եփրատայ եւ Երասխայ հասարակաց անաւայրը կը բարձրանան ահագին Գեփեփ եւ Բաբայ լեռներ, որոնցմէ վերջինն Եփրատայ երկու ակնաբազկաց մէջ ընկնալով անջուրկ կը ընուի: Այս ահագին լեռանց ներսը գեւ ամենեւին անձանցով է. անդուսպ քրդաց ցեղերը քարանձաւաց եւ կրճերուն մէջ կը բնակին, եւ իբրեւ իրենց ամառային բնակարան կը գործածեն բարձրաբերձ տեղեաց լայնատարած մարգերը:

Հայական լեռանց նկարագիրն է անոնց անտառի չքաւորութիւնը: Միայն աննշան մաս մը 2000 միշէւ 2500 մեզր բարձանց վրայ կը գտնուի: Չորերը պարտու եւ կանաչազարդ են եւ ծառովք եւս զարդարեալ: Անտառի ծառերն են ընդհանրապէս ոսկի եւ կաշնի, կը գտնուին նաեւ ցանցաւ գլքի՝ ցարաքի եւ եղեւին Որմատունը կը յառաջ կու գայ ի մասնաւորի Երասխայ միջին հարթագետինը՝ Մուշ եւ Երզնկայ: Մերգը շատ աշխու է. բայց հարաւային պտուղք չկան: Արմտեան մէջէն կը ցանուին ձերմակհատ եւ կարմիրհատ ցորեն, եգիպտացորեն, կորեակ, լուբիա, բակլայ եւ քիչ մ'որիզ. առաջին տեսակներն ի մասնաւորի վերին Եփրատայ կողմերը կը մշակուին, չոս՝ ինչպէս նաեւ այս կողման ուրիշ վայրերը՝ թէ ինչին, եւ հարաւանկողը բամբակների կը մշակուի:

Հայական բարձրագագաւորն եղըներէն երթանք անոր ներքստողը՝ Երասխայ ձախակողմեան եզրը, ուր նախ կը հասնինք Արտի հարթագետինը եւ յետոյ շրջուրը եւ Երասխանի, Հոս ոչ դաշտագետինը չբնագատող եւ ոչ շղթայացեալ լեռներ ամենեւին ստուար չեն, եւ նոյն իսկ լեռնագրական սահմանագիծը, որ Կոբ գետին ակնավայրն Արագածի իմբերտեան սահմանալեռանց հետ մեծ աղբը կազմելով կը միանայ, ամենեւին նշանակութեան արժանի չէ: Արեւմտեան կողմը այս միշէւ Կոբի տարածուող գաւառամասը չէրտայ մեծ հովիտով կը սահմանա-

փակի: Ասոր անդիկ կողմը կը սկսին պոնտական լեռներ՝ 50 գերմանական մղոնի տարածութեամբ պատուար մը, որ մի անգամ միայն կը—հեռուէի ջով խորշո—դ գետակէն խաչածեւ կը պատահուի: Այս լեռանց անտառաշատութիւնը՝ գլխաւորաբար արեւելեան մասանց մէջ՝ յիշատակաց արծանի է, եւ մեծաւ մասամբ ուրիշ լծմբի եւ եղեւին ծառերը կը տեսնուին:

(Էջըստութիւն)

Հ. Յ. Թ.

ԵԶՈՒՐԱՆՈՒԿԱՆ

ՎՈՒՄԻՆԻՆԻ ԿՈՄ ՍՈՒՐԵՆԻՆԵՅՈՒՆ

Խնկնատաներորդ դարուն գիւտերն իբր ի Տայեւու՝ աշայ աղեւ բերած ժամանակ, կը սքանչանայ մարդ՝ կրթեալ մտաց սրամիտ հարքները տեսնելով, որոնց կէտն ի գիւրջ թիւն մարդկութեան, եւ կէտն ալ յօգուտ եւ ի շահ հարուած են: Բայց այս մեծամեծ գիւտերուն երկայնաճիգ չարքին մէջ կը գտնուին նաեւ այնպիսիք, որ ոչ թէ այս կամ այն ազգին միայն կը հային, ոչ թէ այս կամ այն երկրին, այլ բովանդակ մարդկութեան եւ աշխարհի են աղբիւր գիւրջութեան եւ օգտի: Այսպիսի են երկաթուղին, հեռագիրն եւ տիեզերական թիմատաւրութիւնն: Այս նորագիւտ եւ աւազանութիւնն, այսպէս ըսենք, գրեթէ բոլոր երկաթաղիս կը տիրէ, հեռաբանկ ազգերն իրարու կը կապէ, որով ազգաց մէջ բազմազգիմ յարաբերութիւններ ծնած են: Ինչպիսիպէս անհրաժեշտ հարկ մը ծնած է զիրար հասկնալու, եւնիտակայական խորհրդաց գտնեն իւր օտարաբան ընկերին հաղորդելու եւ փոխադարձաբար անոնց գաղափարական մեծերն յօգուտ գործածելու: Այս հարկն ցայտից կը տիրէ մեր վրայ, որով կը ստիպուինք մեր մայրենի լեզուէն աւելի՝ շատ մ'օտար լեզուներ սորվիլ անտանելի դժուարութեամբ:

Ի հնուց հետեւ այն կը զգաւորէր այս մեծ գիւտարութիւնն, բայց ոչ զի կը համարակեր գտնէ ըստ մասին գիւրջընելու ձեռնամուկ ըլլալ: Դոր թեմամբական արշալոյսն ծագելէն ի վեր մեծիմաստ հանճարներ կը խորհէին այս ծանրաբեռն քարը՝ մարդկան տկար սուներէն բառնալու:

1666 լայրեմբը՝ համալիսահայան լեզու, մը հնարելու խորհուրդն յղացած էր. բայց որովհետեւ վաղահաս մահուան անդուլթ ձեռք տարածած երկնայա խելէն իւր կենաց թէկը, ապարդիւն մնաց այս բարձր գաղափարը: Իւր հետոց ետեւէն դնաց անդիպացի չուն Ալէքսիս եպիսկոպոսը, բայց Մ. Միլլիթին խօսքին համեմատ՝ հնարած՝ բազմազգիմ նշաններուն, զարնուելով՝ խորապիցեալ իւր փորձը: Ալեքսիսաներորդ դարուն մէջ՝ Փարիզի խուլեւ համեայն ուսուցչին Միլլիտան եւ գերմանացի մանկավարժն Վլադէ եւ ուրիշ շատ լեզուագէտներ՝ Վալտաիստութիւնը (Pasialie) հնարելու մեծ կնիքը լուծեցու փորձ փորձեցին: Այս գիտնող ընտանին էր—

«Բոլոր աշխարհիւ բնակիչները կարենան հասարակաց միջոցով մը զիրար հասկնալ, եւ այս, կ'ըսեն, անգործադրելի չէ. վասն զի արդէն լատներենն եւ այսօր գաղղիերենն գիտնող մէջ ըստ մասին կատարած են այս մեծ գործը»: Եղանակս եւ ըսողներ թէ «կենդանի լեզուներն մին պէտք է ընտրել եւ համալիսահայան լեզու ընել»: Սակայն որ կենդանի լեզուն արեւելք պիտի լըլայ այս միահեծան աշխարհակալութեան անհամեմատ պատուոյն հանունդ. գաղղիերենն, անգլիերենը թէ թէ քրմաներենն կամ իտալերենը . . . : Եւ ոչ մին. վասն զի այս վերլույն չեալ լեզուներէն իւրաքանչիւրն ունի իւր անդալթ թելն դժուարութիւններն, որոնց կարենան ոմանք յաղթել, սակայն կրնանք բոլոր մարդկութեան ունի բեռնաւորել այս դժուարակիր բեւեւ. քանի՞ ասկաք ոմանք կրնան գաղղիերենն, անգլիերենն, այլովքն հանդերձ, կատարելապէս ի գլուխ հանել: Այն բազմազգիմ հայրկուսմանը, որեւտուններն, անհամեմատ խնարհմանց զարուաղութիւններն . . . յայտնի կ'աղաղակեն թէ այս ընդհանրութեան պատուոյն համար ծնած չեն: Անգլիերենն՝ իւր ուղղագրութեան եւ մանաւանդ արտասանութեան մէջ ունեցած անթիւ ու անհամար կամայականութիւններովն, որուն փորձաւորութիւնը կը վկայէ. սլաւոնն լեզուներն՝ իրենց շատ մը շլական, քմական եւ այլն գրեթէ, որ ոչ սակաւ դժուարութիւն կը պատճառեն: Սակայն մեր ըսածն՝ օտար լեզուի մ'ուսման պատաղան միայն կրնայ հասկնալ. քնքը գիտն թէ ինչ քրտիք, որպիսի տարծանելի աշխատութիւն, որչափ փոյլթ եւ քանի յարաւետութիւն եւ մանաւանդ՝ ինչ երկրորդ տարիներ պէտք է օտար լեզու մը հիմնովին սորվելու համար — Բայց ասէ՛ որ լեզուին արդեւք պիտի տանք այս առաւելութիւնը. . . : Գայտնի է թէ ամէն ազգ պիտի ուղէ իւր լեզուն հանել այս իշխանութեան բարձր գահուն վրայ: Անգլիացիին առաւել իրաւագր գանգաւորութիւնը, վասն զի մեծագոյն տարածութիւն ունի. Գաղղիացիին՝ զգաղղիերենն, վասն զի առաւել համակրութիւն է դոտած, աւելի աղբիւր է, հեշտապարտ է ստոյնաց, եւ այլն եւ այլն. այնպէս որ ազգաց մէջ յայտն մասին երկկողմանի խաղաղութեան եւ միաբանութեան դրօշն երբեք պիտի չապրգի:

Աստի իրաց այս հանգամանքը տեսնելով՝ պէտք չէ գործանալ, որ մարդուն մը միտքը կ'իյնայ լեզու մը գտնել, որ բովանդակ մարդկութեան համալիսութեան եւ զիրար հասկնալու միջոց ըլլայ, իրականացրելով իւր բնաբանը՝ «Եթէ մարդկութեան» մէջ լեզուն ի Բարբելին աշտարակին ստորաւն է այս լեզուն՝ օրորոցը: Ամբարտաւանական խորհրդայն մը համար՝ դեռածին մարդկութեան աշտարակին աւերակացը սակ թաղել, թէ ի գերեզմանի, իւր մէջ լեզուն եւ այնուհետեւ «հասարակաց լեզուի» կապանքէն արձակուելով ցրուեցաւ ընդ երեսն ամենայն երկրի: Մարդիկ, թէ եւ բազմազգիք եղած էին, այսինքն շատ լեզու կը խօսէին, սկզբնական միութեան գաղափարն չմոռցան եւ միշտ կը սպառէին այն օրուան, յորում՝ քորսեալ պիտի ըլլար՝ «Ամենայն երկրի լեզու մի եւ բարբառ մի ամենեցուն», եւ այս հաստատունը համարեմ ի՛նչնկերանայ մարդուն՝ իւր չափն պէս, իւր բազմազգեան ծանապար-